

Alles is theologie, maar theologie is niet alles.

Afscheidsrede als hoogleraar praktische theologie en decaan van de Faculteit Religie en Theologie. 25-09-2023

R.Ruard Ganzevoort

Rector, geachte aanwezigen, lieve mensen,

Aanstaande donderdag is het achttien jaar geleden dat ik in dit gebouw mijn inaugurele rede hield. Onder de titel “De hand van God en andere verhalen” probeerde ik te laten zien dat het spreken over God – of breder over dat wat voor mensen heilig, richtinggevend, levensbepalend is – overal en nergens te vinden is. In levensverhalen, in voetbal en reclames, in geloofsgemeenschappen en in de inzet voor vluchtelingen. In Nederland misschien steeds vaker impliciet, versluierd of ontgoddelijkt, maar wereldwijd heel vaak in expliciet religieuze gestalte. Ik benadrukte dat dat spreken over God vaak conflicteert met hoe anderen spreken en dat het in die conflicten de taak van de theoloog is om het gesprek mogelijk te maken en misschien zelfs vruchtbaar te laten worden. De claim de waarheid te spreken – zo zei ik toen – is daarbij problematisch. En daarom omschreef ik praktische theologie als de hermeneutiek van de geleefde religie, de uitlegkunde van de religieuze praktijken.

Tien jaar geleden mocht ik voor de nacht van de theologie een essay schrijven. Het werd “Spelen met heilig vuur”. Eigenlijk werkte ik daarin dezelfde gedachte uit, scherp aangeduid in de ondertitel: “waarom de theologie haar claim op de waarheid moet opgeven”. Ik weet dat heel wat collega’s het daarmee oneens waren, sommigen er aanstoot aan namen, en een enkeling zich persoonlijk gekwetst voelde omdat ik het in navolging van de socioloog Ulrich Beck had over theologische zombie-begrippen: concepten die nog gebruikt worden maar niet meer landen in de geleefde werkelijkheid van mensen. Tegelijk liet ik via Madonna, Lars van Trier en André Hazes zien hoe de grote levensthema’s ook in de populaire cultuur religieuze dimensies hebben. Omgaan met religie, zo stelde ik, is spelen met heilig vuur. Je doet het met heilig vuur, je speelt met het heilige en dat is ook spelen met vuur. Theologen beschreef ik in dat pamflet als makelaars in levenswijsheid. Ik citeer het slot: “Voor mensen die zoeken naar een betekenisvol huis om in te wonen, wijzen zij de weg. Ze weten wat er op de markt is en leiden de zoeker graag rond. Ze leggen verbindingen en zorgen ervoor dat mensen op de juiste

plek terechtkomen. Soms gebruiken ze bloemrijke taal om de zoeker enthousiast te maken: authentieke elementen, veel potentieel, voor mensen met twee rechterhanden, op een goede locatie... Maar uiteindelijk gaat het de makelaar erom dat mensen een huis vinden waar ze zich thuis kunnen voelen, tot ze weer op zoek gaan naar een volgend huis. Mensen die te lang op hun plek zitten, verleidt de makelaar met het aanbod van nieuwe mogelijkheden. Het gaat de theoloog erom dat mensen een religieus verhaal vinden dat hen wijzer maakt. Creatief, open en verbindend zetten ze mensen aan om te spelen met heilig vuur. Daarvoor hebben ze de waarheid niet nodig. Geloof, hoop en liefde zijn genoeg." Einde citaat.

U merkt, ik doe niet veel anders dan samenvatten en herhalen wat ik al eens gezegd heb. Je kunt dat consistentie noemen, je kunt ook zeggen dat ik in herhaling verval en dat het hoog tijd is om iets anders te gaan doen... Dus laat ik vandaag bij de afronding van mijn hoogleraarschap praktische theologie nog één keer mijn punt maken met net andere woorden: "Alles is theologie, maar theologie is niet alles".

De kenners hebben natuurlijk al lang de resonantie gehoord van het werk van Harry Kuitert, de spraakmakende VU-theoloog die in 1985 een boek schreef met de titel "Alles is politiek maar politiek is niet alles". Ik verwijs niet naar hem omdat ik het per se met hem eens ben, maar wel omdat ik mij herken in de zoektocht naar een theologie die persoonlijk en maatschappelijk relevant is. En natuurlijk is het nadenken over de verhouding van theologie en politiek ook voor mijzelf een belangrijk punt geworden omdat ik in die ruim 18 jaar ook 12 jaar politicus was. In dat opzicht had ik zelfs terug kunnen gaan tot op Abraham Kuyper, voor wie theologie, wetenschap, publiek debat, kerk, samenleving en politiek allemaal even relevante domeinen zijn om te werken aan een betere wereld. Voor wie vreest dat ik hem ook nog zou willen navolgen als minister-president: die ambitie heb ik geenszins en evenmin de persoonlijkheid die daarvoor nodig is. Maar goed, Kuitert dus nog even. Hij betoogt onder meer dat het bij politiek gaat om enerzijds idealen en anderzijds macht. En hij stelt daarbij dat theologie en kerk ervoor moeten waken om zelf te politiseren. Alles wat wij doen, speelt zich weliswaar ook af binnen een politieke context en dynamiek, maar dat wil niet zeggen dat de theologie of kerk zelf politiek moet worden. Ik heb dat op mijn eigen manier geprobeerd na te volgen door enerzijds maatschappelijke thema's niet te schuwen, maar anderzijds in mijn wetenschappelijk en bestuurlijk werk politiek terughoudend te zijn.

Vandaag leen ik de titel van het boek van Kuitert echter om mijn punt te maken over het belang van religie en theologie in een samenleving en wetenschappelijke context die veelal zo geseculariseerd zijn dat dat belang niet wordt herkend of erkend. Ja, zelfs verwijzingen naar de levensbeschouwelijke traditie werken vaak vervreemdend of roepen zelfs weerstand op. We hebben dat in de afgelopen jaren aan de VU concreet gezien in de discussie over het votum en de lofverheffing bij academische

plechtigheden. De klassieke, bijbelse woorden die tot eind vorig jaar gebruikt werden, riepen bij sommigen warme en vertrouwde gevoelens van verworteling op maar bij steeds meer anderen vervreemding. Deze rituele teksten hadden als functie om een dragende identitaire grond te bieden voor de academische gemeenschap die we zijn. Het gaat er dan niet om of je het er inhoudelijk helemaal mee eens bent, maar of je jezelf herkent in de gemeenschap die zo haar wortels aanduidt. Een beetje als het volkslied. De tekst van het Wilhelmus is een zwaar geromantiseerde lofzang die de geschiedenis niet helemaal recht doet en die letterlijk genomen onzinnig is. “De koning van Hispanje heb ik altijd geëerd”, zingen we, maar Spanje heeft geen koning en ik ben zelfs republikein. Maar de meeste mensen snappen dat het niet gaat om die letterlijke inhoud maar om de gemeenschap die we samen zijn. Als dat niet meer herkend wordt, dan schieten de woorden hun doel voorbij. Ze werken niet meer inclusief maar exclusief. En daarom heeft het College van Decanen voor nieuwe formuleringen gekozen. En daarom heb ik ook juist als theoloog meegewerkt aan die formuleringen. Niet meer met de christelijke toonzetting, maar nog steeds met de Kuyperiaanse nadruk op de verbinding tussen wetenschap en levensbeschouwelijke waarden. Nog steeds met het antisciëntistische besef dat verwondering ons drijft. En nog steeds met de wens, de bede zelfs dat ons werk mag bijdragen aan de bloei van mens en wereld.

Wat mij betreft is dat essentieel voor de theologie en haar toekomst. Theologie gaat niet alleen over religie in engere zin. Theologie is niet alleen het nadenken over je eigen geloof of de religieuze traditie waarin je staat. Zeker, dat is legitiem, en het mooie van de faculteit religie en theologie waarvan ik deel mocht uitmaken, is dat die in de traditie gewortelde en verankerde theologie groeit en bloeit. Waar de term ‘theologie’ vanouds vooral een christelijk begrip was, zijn nu ook andere tradities aangesloten die zich in dat project herkennen en deels ook de termen overnemen, al sprak onze hoogleraar Boeddhisme, Bee Scherer, in hun oratie liever over Dharmologie. Je hebt soms net andere woorden nodig om geloofwaardig hetzelfde te zeggen. Met welke woorden ook, die traditiespecifieke theologie heeft oude papieren. “Fides Quaerens Intellectum” noemde de elfde-eeuwse theoloog Anselmus van Canterbury dat: het geloof is de toegang tot het begrijpen en de theologie probeert met een gelovig hart tot dieper begrip te komen. In een meer modernistische rationaliteit is dit vaak bekritiseerd omdat wetenschap en dus ook wetenschappelijke theologie objectief en neutraal zouden moeten zijn. Maar eigenlijk past het heel goed in de hedendaagse discussies over wetenschap en rationaliteit om te beseffen dat je eigen gepositioneerd zijn grote invloed heeft op je wetenschappelijk denken en onderzoeken. In elk geval in de alfa en gamma-wetenschappen is het relevant of je man of vrouw of non-binair bent, jong of oud of middelbaar, ziek of gezond, rijk of arm, bevoorrecht of achtergesteld, hetero of homo, en ja, ook religieus of niet-religieus. Dat gepositioneerd zijn moeten we niet verzwijgen of ontkennen, maar juist betrekken bij onze analyses en reflecties. En dat wordt alleen maar

belangrijker in een wereld waarin diversiteit van posities onze vanzelfsprekende werkelijkheid is. Ook dat is mooi aan deze faculteit, dat studenten en onderzoekers met al die verschillende achtergronden samenwerken, elkaar opzoeken en soms ook op elkaars tenen staan. Daar leer je namelijk van.

Maar hoe legitiem en belangrijk ook, ik vind het te weinig om daarmee het bestaansrecht van de theologie te borgen en zeker aan een brede universiteit als de VU, zelfs wanneer die haar christelijke wortels koestert. Zolang je theologie een-op-een koppelt aan een religieuze traditie, is je bestaansrecht afhankelijk van de rol die die traditie in de samenleving speelt. En in een context die grotendeels seculier is en waarin religie geen al te grote en zichtbare rol speelt, verdwijnt theologie dan ook in de marge. Leuk voor de laatst overgebleven gelovigen, maar nauwelijks relevant voor de rest. En dat, zeg ik dan op mijn beurt, zou eeuwig zonde zijn, om maar eens twee beladen woorden te gebruiken.

Want theologie gaat niet alleen over die gepositioneerde, traditiespecifieke of misschien zelfs wel confessioneel geijkte religieuze zelfreflectie. Niet alleen over het nog beter verstaan van de eigen traditie. Zelfs niet alleen over interreligieuze ontmoetingen en het verstaan van de ander. Theologie gaat ook over marktwerking in de zorg, artificial intelligence, genocide en ecocide, charismatisch-populistische politiek, watermanagement, en de emancipatie van transgenders. Theologie is de doordenking van het menszijn, de samenleving en al het bestaande ‘sub specie aeternitatis’, onder het gezichtspunt van de eeuwigheid. Zo noemde de zeventiende-eeuwse bijbelonderzoeker, filosoof en wat-al-niet-meer Baruch de Spinoza het. Ik noem het zelf nog liever zo dat de theoloog zich in maatschappelijke en wetenschappelijke debatten mengt vanuit de vraag hoe wij ons verhouden tot het heilige, tot dat wat ons heilig is. Dan gaat het om onze fundamentele waarden, om onze ‘ultimate concerns’ oftewel ‘Das was uns unbedingt angeht’, zoals de twintigste-eeuwse theoloog Paul Tillich dat omschreef. Dat is niet alleen maar rationeel of cognitief, maar diep verankerd in ons wezen, in ons lijf, in onze gemeenschappen.

Alles is theologie, zegt de titel van mijn rede met enige zelfoverschatting. Iets bescheidener: overall vind je (vaak impliciete) theologie en talloze mensen van welke levensbeschouwelijke achtergrond ook houden zich zonder het misschien te weten met theologie bezig. Toen ik college gaf op Ambon over geleefde religie in onder meer films, wilden de studenten nog diezelfde avond met mij naar de bioscoop. Het werd “Pokemon: Pikachu Detective”. Als kijkopdracht gaf ik hen mee dat ze theologische thema’s moesten noteren. En al verwachtten ze er weinig van, ze kwamen de volgende morgen op college met meer dan twintig thema’s die we konden bespreken. Goed en kwaad, de afwezige vader, schuld, het einde van de wereld zoals we die kennen, enzovoorts.

Of een andere ervaring uit de politieke context: op enig moment stonden gelijktijdig twee wetten op de agenda van de Eerste Kamer. De Wet Normering Topinkomens wilde de hoogste inkomens in de publieke sector beteugelen. Links was voor en rechts was tegen. Tegelijk was er een wet die regelde dat van mensen met een bijstandsuitkering een tegenprestatie mocht worden geëist. Rechts was voor en links was tegen. Maar eigenlijk was dit een discussie over de middeleeuwse zondencatalogus waar een beetje biechtvader de handen aan vol zou hebben: uit de lijst met zeven hoofdzonden maakt politiek Links zich vooral druk over de avaritia, de hebzucht of gierigheid, terwijl Rechts vooral vreest voor de acedia, de gemakzucht of luiheid. De onderliggende vraag was dus of onze samenleving vooral bedreigd wordt de hebzucht of door de luiheid. Maar die vraag los je dan ook niet op met een politieke afweging alleen. Het gaat om de doordenking van de vraag wat ons heilig is, om wat ons ten diepste aangaat, om de grondslagen van ons bestaan.

Met die voorbeelden claim ik niet dat onze wereld eigenlijk nog steeds religieus is, ook al hebben gesecculariseerde mensen dat niet door. Ik vind dat een vorm van imperialisme die de ander definieert vanuit jouw begrippenkader en geen recht doet aan hoe mensen zichzelf omschrijven. Daarom heb ik ook altijd moeite gehad met het idee van de rooms-katholieke theoloog Karl Rahner die het had over anonieme christenen, dat wil zeggen mensen die niet met het christelijk geloof in aanraking zijn gekomen, of het tenminste niet omarmd hebben, maar wel oprechte mensen van goede wil zijn en dus eigenlijk als christen beschouwd kunnen worden. Nee, ik bedoel het met mijn voorbeelden juist om te draaien. Wat aan de orde is in de populaire cultuur, in de politiek, in de kunst, in de grote maatschappelijke vragen, in de spreekkamer van de psychiater, en waar al niet meer, is niets minder dan de existentiële thema's waar het in het leven om gaat. Angst en hoop. Verlies en dankbaarheid. Schaamte en trots. Woede en berusting. Schuld en aanvaarding. Eenzaamheid en gemeenschap. Doelgerichtheid en verdwaald zijn. Existentiële thema's die ook centraal staan in religieuze tradities. Ja, meer nog: existentiële thema's waarvoor de religieuze – of breder levensbeschouwelijke – tradities ons de taal, de beelden, de modellen aanreikten. En als die taal niet meer begrepen wordt, dan zijn de thema's niet daarmee nog verdwenen.

Er is dus voor de theoloog meer dan genoeg te doen, ook wanneer, zelfs wanneer, misschien wel juist wanneer de klassieke taal niet meer herkend wordt. Als theoloog kijk ik met grote interesse naar discussies over strafrecht en de roep om steeds zwaardere vergelding. Ik zie de waarde die mensen hechten aan de bestrijding van het onrecht, van het kwaad. Maar ik weet ook vanuit juist de theologische debatten dat eindeloze vergelding niet het antwoord kan zijn en dat er ook een moment is dat we ons moeten verzoenen met de tragiek. De grote uitdaging voor de rechterlijke macht is om daartussen de balans te vinden. Met die vraag zijn niet alleen juristen, criminologen en politici bezig. Het is een vraag die al vele eeuwen symbolisch is bediscussieerd in de theologische vraag naar de verzoening en op welke basis verzoening en dus samen verder leven mogelijk zou zijn.

Of neem de vraag naar de ruimte die een samenleving heeft voor mensen die afwijken of die weinig nuttigs bijdragen. Wat doen we met de vreemdeling die aan onze poorten klopt? Wat doen we met de mens die afwijkt van wat wij normaal of wenselijk vinden? En wat doen we met de mens die door ouderdom, kwetsbaarheid of wat dan ook niet mee kan doen aan de voor-wat-hoort-wat-samenleving? Als theoloog kijk ik dan gelijk naar de ecclesiologie, het denken over de kerk. Dat gaat helemaal niet per se over de kerk; het gaat over de vraag wat er nodig is om een gemeenschap te vormen, hoe je daarin een gezamenlijke kern vindt, en ook wat daarvan de grenzen zijn en wie daarbuiten valt. En waar sommigen bij de klassieke notae ecclesiae, de kenmerken van die gemeenschap, de nadruk leggen op zuiverheid en heiligheid – hoge zedelijke normen dus – daar leggen anderen de nadruk op algemeenheid en inclusiviteit – lage drempels. Waar sommigen in de migrantendiscussie benadrukken dat je eerst aan bepaalde voorwaarden moet voldoen om hier welkom te zijn, daar gaan anderen juist uit van de genade, dat wil zeggen dat aanvaarding juist niet van voorwaarden uitgaat. Opnieuw zien we in de hedendaagse existentiële discussies die ons tot op het bot verdelen een fundamentele vraag terug waar theologen al eeuwen mee bezig zijn.

Alles is theologie. Maar theologie is niet alles.

Als de theologie haar kennis van dit eeuwenlange reflecteren op existentiële levensthema's vruchtbaar wil maken, dan moet ze niet op een eilandje gaan zitten. De theologie zelf is al interdisciplinair, met sterk aanwezige historische, taalkundige, filosofische en sociaalwetenschappelijke benaderingen, maar in het isolement komt ze niet tot haar recht. Toen ik als decaan begon, heb ik tegen mijn collega-decanen wel gezegd dat theologie een niche-faculteit is die alleen tot haar recht komt door de samenwerking met anderen. Daar hebben we de afgelopen jaren ook hard aan gewerkt en ook mooie ontwikkelingen in gezien. Ik ga als inmiddels buitenstaander niets zeggen over het verkennen van meer structurele samenwerking met andere faculteiten, behalve dit: hoe je het ook organiseert, zorg ervoor dat de theologie zich sterk verbindt met andere disciplines, thema's en benaderingen. Splendid isolation is een doodlopende weg.

Die samenwerking kan overigens wel stevig onder druk staan, met name door een drietal misverstanden die ik bij zowel theologen als niet-theologen vaak zie terugkomen. En ik wil dan ook in dit tweede deel van mijn afscheidsrede op die drie misverstanden ingaan.

1. Theologie gaat over God
2. Theologie gaat over geloofsovertuigingen
3. Theologie gaat over de waarheid

Ik zie dat als misverstanden maar natuurlijk besef ik dat velen, ook nu onder de luisteraars, dit juist zien als essentieel voor de theologie. Ik ga dus nu even geen poging doen mij geliefd te maken met een laatste diplomatiek charme-

offensief, maar nodig jullie uit om even met mij mee te denken als ik dit misverstanden noem. En dan niet misverstanden als iets wat per definitie fout is, maar misverstand omdat het de communicatie tussen theologen en niet-theologen, het verstaan van elkaar, in de weg zit. Onvruchtbaarheden dus. Laat me mijn stelling toelichten.

Het eerste misverstand is volgens mij dat theologie over God zou gaan. Ja, ik heb de schijn al direct tegen, want in het woord theologie zit het woord 'theos' en dat betekent toch echt 'god'. En meer dan dat, vanaf 1880 tot 2018 droeg deze faculteit de naam 'Godgeleerdheid'. Case closed, zou je zeggen. En toch noem ik het een misverstand om een aantal redenen. Om te beginnen is er een principiële theologische reden. Het kennen van God is ook in de beste theologische tradities een ambivalente zaak omdat God zelf transcendent is. Hij, zij of hen maakt geen deel uit van deze werkelijkheid maar overstijgt ze. En ja, daarom gebruik ik gender-inclusieve termen omdat deze transcendentie ook betekent dat een menselijk gender – mannelijk bijvoorbeeld – tekortschiet om over God te spreken. Maar als God transcendent is, dan is onze godskennis nooit meer dan cirkelen om een geheim, om met de godsdienstpsycholoog Heije Faber te spreken. Of kennen als in raadselen, om de apostel Paulus in mijn kamp te krijgen. En zelfs wanneer je theologie wilt baseren op openbaring, op hoe God zichzelf heeft bekendgemaakt, dan loop je aan tegen het inzicht dat God tegelijk de verborgene blijft.

Dat is op zichzelf genomen ook een prachtige metafoor voor al onze existentiële vragen naar de zin van ons bestaan en de grond onder de voeten. Zien soms even en dan onttrekt het zich weer aan ons bewustzijn. Maar voor de samenwerking met andere disciplines is het een problematisch startpunt omdat de hele theologische exercitie dan aanvoelt als een bovennatuurlijke goocheltruc waarbij we zeggen iets te weten wat zich op geen enkele wijze laat toetsen of corrigeren in het interdisciplinaire gesprek. En dat raakt aan een wetenschapstheoretische reden waarom het volgens mij een misverstand is om te denken dat theologie over God gaat. De minimale eis die gesteld mag worden aan wetenschap, is dat de kennisverwerving systematisch en navolgbaar is. Zolang we denken dat theologie over God gaat, wordt aan die eis niet voldaan.

Nu is dit probleem overigens veel kleiner dan het lijkt. In de praktijk is een belangrijk deel van de theologische disciplines eigenlijk religiewetenschappelijk van aard. De taalkundigen analyseren heilige teksten. De historici onderzoeken hoe mensen door de tijden heen georiënteerd waren op het heilige en wat dat betekende in de sociale en economische verhoudingen van hun tijd. De empirici ontdekken op welke wijze vandaag de dag de omgang met religie, zingeving, of hoe het ook genoemd wordt, gestalte krijgt. En de systematici gaan na hoe men vanuit verschillende perspectieven over God, het heilige of het bestaan gedacht heeft.

Met andere woorden: we hebben het in de theologie eigenlijk niet over God zelf – dat zou ook wel al te vermetel zijn – maar over hoe mensen zich

verhouden tot het heilige. Het woord God is zelf al een proxy voor de bredere categorie van dat wat voor mensen heilig is, inclusief de ervaring dat we van buiten deze werkelijkheid worden aangesproken en dat de bron van ons bestaan buiten onszelf ligt. Er is dus ook voor klassieke openbaringstheologie nog steeds alle ruimte, maar de theologie wint aan verstaanbaarheid en relevantie als ze zich positioneert als de wetenschap die onderzoekt hoe mensen zich verhouden tot het heilige en hoe zij daarbij gevoed worden door religieuze tradities.

Het tweede misverstand is dat theologie zou gaan over geloofsovertuigingen. De essentie van religie, van de omgang met het heilige, zou dan liggen in onze opvattingen, in wat we denken over dat heilige. Bij theologen komen we dat tegen als ze op zoek zijn naar de beste, de meest correcte opvattingen over hoe God en mensen zich tot elkaar verhouden, over mens en natuur, over vrede en verzoening, over eigenlijk alles. Bij godsdienstsociologen zie je het als ze gelovigheid meten met een antwoord op stellingen als “Er bestaat een God” of “Na dit leven gaan gelovigen naar de hemel”. We komen nog wel eens promovendi tegen die denken dat ze een maatschappelijk probleem opgelost krijgen als ze de juiste theologische opvatting gevonden hebben.

Ik zie dat in alle eerlijkheid steeds minder als een nuttige bezigheid. Wij mensen zijn veel minder rationeel en cognitief dan deze benadering voorstelt. Het werkt simpelweg niet zo dat we eerst bepaalde overtuigingen ontwikkelen en daar dan ons leven mee vormgeven. De pastoraal theoloog Charles Gerkin beschreef in navolging van Paul Ricoeur hoe het gaat om de verbinding tussen de “language of force” en de “language of meaning”, het samenspel van psychische en sociale krachtenvelden enerzijds en inhoudelijke betekenisgeving anderzijds. En religiewetenschapper Thomas Tweed beschrijft overtuigend hoe religie de samenvloeiing is van culturele en organische, biologische processen in het versterken van vreugde en het hanteren van lijden. Maar dat culturele en biologische is niet allereerst rationeel, cognitief, conceptueel. Het is eerder esthetisch van aard, gegrond in onze ervaring van pijn en schoonheid, van verbinding en afstand, van warmte en veiligheid. In mijn bestudering van religie en trauma ben ik steeds meer gaan zien dat het bij religie niet primair gaat om overtuigingen, om de cognitieve processen in de prefrontale cortex, maar om ons limbische brein. Religie gaat om basale ervaringen van veiligheid en onveiligheid, van overweldigd worden (David Ford), van awe and wonder door de ontmoeting met het numineuze. Daarom sprak Rudolf Otto van het mysterium tremendum ac fascinans, het mysterie dat ons schrik aanjaagt en tegelijk fascineert.

De theologische concepten zijn daarmee niet nutteloos geworden. Het zijn wat mij betreft de ondertitels bij de praktijken en ervaringen van mensen. Wat wij doen en ervaren is lang niet zo logisch en systematisch als we soms denken. Het is organisch, soms chaotisch, onverwacht, en vaak zijn we onszelf en elkaar een raadsel. Met ons denken, en ook met ons theologische denken, proberen we dat een beetje in kaart te brengen, maar dat is eigenlijk altijd een

actie achteraf. Ondertiteling. Theologie als de reflectie op geloofsovertuigingen volgt op de praktijken zelf. Of anders gezegd, meer toegespitst op bijvoorbeeld rituelen: Het is niet zo dat rituelen uitdrukking geven aan de geloofsovertuigingen; het is meer zo dat de geloofsovertuigingen woorden geven aan de ervaring die in de rituelen mogelijk wordt gemaakt. En soms is dat bovendien vooral complicerend. Cabaretier Guido Weijers vatte dat goed samen: “het leven is makkelijker dan je denkt. Maar moeilijker als je denkt.”

Dit inzicht dat het denken volgt op de praktijk van doen en ervaren, zal naar mijn besef alleen maar belangrijker gaan worden in een tijd waarin we enerzijds ontdekken dat mensen meer lijken op andere dieren dan we vaak dachten en anderzijds gaan zien dat kunstmatige intelligentie op veel meer terreinen de menselijke intelligentie benadert of overtreft dan we gedacht hadden. Daarmee is de vraag urgent hoe uniek wij mensen eigenlijk zijn. En omdat de uniciteit van het menselijk bestaan bijna altijd gezocht wordt in ons denkvermogen, ligt die vraag levensgroot op tafel.

Tegelijk wordt de samenwerking met andere disciplines alleen maar interessanter als we theologie niet alleen of primair zien als de analyse van en reflectie op geloofsovertuigingen. Met de focus op organisch-culturele processen zijn we ineens veel meer de gesprekspartner van psychologen, antropologen, neurowetenschappers, cultuurwetenschappers, en vele anderen. En we sluiten veel directer aan bij wat tallozen buiten de vooral protestantse binnencirkel al weten: het gaat niet om de inhoudelijke dogma's en overtuigingen. Het gaat om beleving, verbinding. Het draait niet om het hoofd, maar om het hart. En juist als we dat serieus nemen, wordt ook de conceptueel-theologische analyse weer onverwacht relevant en interessant.

En daarmee kom ik ook bij het derde misverstand: theologie zou gaan over de waarheid. Zoals ik bij mijn eerste misverstand al duidelijk maakte dat we het in de theologie prima over God kunnen hebben en bij mijn tweede misverstand dat geloofsovertuigingen wel degelijk relevant zijn, maar dat het in beide gevallen misleidend is om te doen alsof het daar specifiek over gaat, net zo bedoel ik hier niet dat de waarheidsvraag niet aan de orde zou mogen komen. We leven in een wereld van fake news en desinformatie en dan is waarheid welzeker een belangrijke categorie. En als wetenschappers mag op zijn minst aan ons gevraagd worden of het wel klopt wat we zeggen en waarop we dat baseren.

Maar mijn punt was en is dat we niet verder komen met een theologie die zich profileert als de scheidsrechter in levensbeschouwelijke vraagstukken op basis van een eigen religieuze autoriteit. Theologen hebben volgens mij niet een eigen deskundigheid of gezag op basis waarvan ze kunnen zeggen dat bepaalde uitspraken over God, het heilige, het leven, of wat dan ook kloppen of niet kloppen. Ze weten niet meer over God dan de gelovigen zelf. Ze hebben geen specifieke toegang tot het heilige die niet-theologen missen.

Laat ik een voorbeeld geven. Een helaas overleden vriendin met een sterke en brede spirituele belangstelling vertelde me op zekere dag dat ze tot een bijzondere ontdekking was gekomen. Nu was dat niet voor het eerst, want ze was gezegend met een vaak herhaalde Entdeckersfreude. Ik wist dus niet wat te verwachten, maar ik vroeg haar wat dan die bijzondere ontdekking was. “Wel,” zei ze, “ik ben tegenwoordig veel bezig met engelen en ik heb ontdekt dat er ook aartsengelen zijn.” “OK, zei ik, ...” “Ja,” ging ze verder, “vroeger dacht ik dat engelen in de hemel zaten, maar er zijn dus ook engelen op aarde. Dat klopt toch?” Nu had ik vanuit mijn theologische of zelfs taalkundige kennis kunnen zeggen dat ze het verkeerd begrepen had en dat aartsengel met een ‘t’ geschreven wordt en dus niets met de aarde te maken heeft. Ik had haar kunnen voorhouden wat engelen eigenlijk zijn als boodschapper van het goddelijke, en binnen de kortste keren zou ik dan bijvoorbeeld een rooms-katholieke, protestantse, Joodse of Islamitische interpretatie kunnen voorhouden, eventueel zelfs toegespitst op een van de vele stromingen daarbinnen, ik zou eventueel nog een uitstapje kunnen maken naar de Deva in het Boeddhisme of een van de vele geestelijke wezens in het Hindoeïsme, ik zou verder kunnen doordenken over alle andere kleinere religieuze tradities of de rol van meer animistische engelachtige figuren, van de Nat in het Myanmarese Boeddhisme tot de Winti in Suriname... Allemaal buitengewoon interessante inzichten en verbanden. Maar niets daarvan geeft antwoord op de vraag of de bijzondere ontdekking van mijn vriendin waar is. Die ontdekking is misschien niet geformuleerd op een manier waar theologen direct wat mee kunnen, maar voor het leven van mijn vriendin was het een buitengewoon betekenisvol inzicht. En dat inzicht, dat het heilige ook ervaren kan worden in het aardse en alledaagse, leek mij als theoloog belangrijker dan de vraag of aartsengel met een ‘d’ of een ‘t’ geschreven wordt.

Laat ik nog iets preciezer zijn. Mijn conclusie dat de focus op de waarheid een misverstand is, heeft twee kanten. Enerzijds zie ik het als een probleem dat theologen soms met hun beroep op ‘waarheid’ een positie claimen die hen onderscheidt van de gewone gelovigen. De praktisch-theoloog Henning Luther zei het in navolging van Schleiermacher treffend: de wetenschappelijke theologie is niet noodzakelijk voor het geloof van mensen. Ze is echter wel nodig om de door de individualisering van religie veroorzaakte pluralisering communicatief vruchtbaar te maken, dat wil zeggen te verhinderen dat tussen de vele subjectieve toegangen tot religie geen onderling verstaan meer mogelijk zou zijn. Theologen zijn dus inderdaad makelaars, geen pleitbeslechters.

Maar anderzijds is er opnieuw ook een meer inhoudelijk-theologische reden waarom ik dit zeg. De nadruk op de waarheid is binnen de theologie meestal één op één gekoppeld aan een specifiek propositioneel waarheidsbegrip dat nogal modernistisch van aard is. Het suggereert dat er een overeenstemming is tussen wat we zeggen en hoe de dingen zijn. Als ik zeg dat de deur open staat dan is dat waar als de deur ook inderdaad open staat. Maar die objectiverende, dingmatige benadering van het begrip waarheid staat vrij ver af van hoe in religieuze taal, en zeker ook in de Bijbel over waarheid wordt

gesproken. Daar is waarheid veel meer een relationele kwestie en draait het om betrouwbaarheid tegenover elkaar meer dan om de feitelijkheid van bepaalde uitspraken. En de ontdekking van mijn vriendin mocht dan taalkundig theologisch 'onwaar' zijn, voor haar relatie met het heilige was het een juist inzicht dat nieuwe wegen opende. Kortom: als we al willen spreken over waarheid in de theologie, laten we dat dan op deze relationele wijze doen om het misverstand te voorkomen dat theologen weten wat het heilige is en wat het niet is.

Mijn beschrijving van drie misverstanden, zo zeg ik graag als conclusie, zijn niet bedoeld om te suggereren dat de theologie zich niet bezig zou moeten houden met God, geloofsovertuigingen of de vraag naar de waarheid. Ze zijn niet bedoeld om de theologie het zwijgen op te leggen. Integendeel. Ze zijn bedoeld om bij te dragen aan een vorm van theologiebeoefening die in het interdisciplinaire academische gesprek en midden in een seculiere dan wel interreligieuze samenleving kan bijdragen aan de zoektocht naar het goede leven. Die vorm van theologie zal ik blijven beoefenen want je kunt wel deze jongen uit de theologie halen, maar niet de theologie uit deze jongen. Ik wens de faculteit ook toe dat ze zich blijft profileren op de ingeslagen weg. Van een protestantse predikantenopleiding, verbreed naar een interreligieuze faculteit met een negental zeer gewaardeerde seminaries, en tegelijk een excellent onderzoeksinstituut voor engaged scholarship waar maatschappelijke vraagstukken centraal staan. Op die weg heeft de faculteit grootse mogelijkheden en naar mijn overtuiging een unieke roeping. Ik hoop dat mijn inzet voor de theologie aan die ontwikkeling iets heeft bijgedragen en ook voor toekomstige keuzes iets betekent.

Ter afsluiting van deze afscheidsrede wil ik nog een paar woorden van dank uitspreken. Allereerst aan het College van Bestuur en de Faculteit Religie en Theologie – voorheen godgeleerdheid – die mij de ruimte en het vertrouwen gaven om mee te werken aan een vruchtbare en relevante theologie. Aan de collega's binnen de faculteit en in andere faculteiten die nooit nalieten het gesprek aan te gaan of het met mij oneens te zijn. Ik noem dan vooral ook de collega's die zich in wilden zetten voor goede onderlinge verhoudingen, juist wanneer het niet makkelijk was en de verhoudingen op scherp stonden.

Dank ook aan vakgenoten in binnen- en buitenland die me hielpen te groeien in mijn vak en open stonden voor mijn soms wellicht buitenissige benaderingen. Aan studenten die altijd weer aanzetten tot nieuwe vragen en die nu het stokje overnemen. Aan mijn promovendi die de fascinatie voor onderzoek levend hielden en gestalte gaven. Aan vrienden en familie die gelukkig soms maar beperkt geïnteresseerd zijn in wat ik doe en veel meer in wie ik ben. Aan mijn kinderen en kleinkinderen die de toekomst zijn. Aan Marc, die naast mij stond toen ik hier begon. En aan Annas bij wie ik thuis ben. Want alles is theologie, maar theologie is niet alles.

Ik heb gezegd.